

CONSIDERACIONES SOBRE TAN
REPUGNANTE TENDENCIA SEXUAL.
L'HOMOSEXUALITAT EN LA
PSIQUIATRIA DEL FRANQUISME*

ANTONI ADAM DONAT

*Unitat de Salut Mental, Paterna. Conselleria de Sanitat
de la Generalitat Valenciana*

ÀLVAR MARTÍNEZ VIDAL

*Centre d'Estudis d'Història de les Ciències.
Universitat Autònoma de Barcelona*

EL SENTIMENT de repugnància davant l'homosexualitat es pot trobar pertot arreu a l'obra d'Antonio Vallejo Nágera (1888-1960), un dels psiquiatres més influents a l'Espanya de la postguerra. Aquesta forma d'abordar l'homosexualitat pot considerar-se representativa de la psiquiatria del franquisme, una psiquiatria que participà de les senyes d'identitat del règim i que Casco Solís (1995 : 206) ha qualificat de «simple, personalista, arbitraria e impropia».

Durant la dictadura, el món acadèmic —no tan sols el de la medicina— es va mostrar impermeable davant qualsevol apropament científic al voltant de la sexualitat, i no anava més enllà dels temes relatius a la reproducció o d'aquells capítols reser-

* Aquest article és una versió ampliada de la nostra conferència del febrer de 2004, dins del Cicle organitzat per la Residència d'Investigadors; una versió en castellà ha estat publicada a *Orientaciones. Revista de homosexualidades* (núm. 7, primer semestre 2004, pp. 51-72), editada per la Fundació Triángulo, de Madrid. Volem agrair al consell editorial de la revista el permís per publicar-ne aquesta nova versió catalana.

vats a les malalties venèries. En general, els assumptes relacionats amb el sexe es deixaven en mans de la moral o, si de cas, de les autoritats governatives com una matèria d'ordre públic.

Malgrat l'absència d'un discurs sistemàtic, és possible rastrejar les idees hegemòniques sobre l'homosexualitat en la psiquiatria oficial i, en concret, en l'obra docent dels dos psiquiatres més representatius del règim franquista, l'esmentat Vallejo Nágera i el famós Juan José López Ibor (1906?-1991). Tots dos van ser professors a la Universidad Complutense de Madrid i autors de llibres de text per a l'ensenyament de la psiquiatria i de la psicologia mèdica. Sota el seu magisteri directe —o mitjançant el dels seus deixebles— es formaren successives generacions de metges i d'especialistes en psiquiatria i en medicina forense.

En el cas de López Ibor, a més de l'obra docent cal recordar que la publicació d'*El libro de la vida sexual* va marcar una fita en el panorama editorial espanyol dels anys anteriors a la transició democràtica, entre altres coses perquè assolí quasi vint edicions fins al 1983. La primera edició, de 1968, venia precedida per anys de beateria, hipocresia i repressió sexual imposades per la dictadura militar.

La psiquiatria oficial durant el franquisme limitava la sexualitat a unes quantes consideracions al voltant de «l'instint sexual», i s'adaptava més a les exigències del nacional-catolicisme que no als coneixements científics de l'època. Pel que fa a l'abordatge de l'homosexualitat, entre aquests dos autors hi ha diferències notables, però també algunes similituds. Ni l'un ni l'altre no menciona en els seus escrits les obres de les autoritats en matèria de sexologia, ni tan sols les de Gregorio Marañón (1887-1960), les aportacions del qual al capítol de l'homosexualitat es remuntaven a la fi de la dècada dels anys vint.

En aquest treball revisarem els plantejaments teòrics que sobre l'homosexualitat es poden trobar a les obres, principal-

ment les de caire docent i divulgador, dels professors Antonio Vallejo Nágera i Juan José López Ibor.

L'homosexualitat en la sexologia espanyola anterior a la Guerra Civil

Al llarg del segle XIX, alhora que la tradicional figura del boig es transformava en la del malalt mental, es conformava una assistència mèdica que tendia més al confinament que no a la recuperació dels malalts. A Espanya, les institucions mentals existents mancaven, en la immensa majoria, d'objectius terapèutics definits. Durant la II República es plantejà la necessitat de canviar d'arrel aquesta situació. L'objectiu de la reforma era que l'assistència psiquiàtrica integrara els diagnòstics i els tractaments científics sense deixar de banda els aspectes socials implicats, tant en l'etiologia com en el manteniment de la malaltia. D'aquesta manera s'intentava superar l'exclusió que patien els pacients i eliminar el component marcadament asilar dels vells manicomis, que alguns psiquiatres de l'època havien denunciat com a expressió manifesta de la desastrosa situació que patia l'assistència al malalt mental.

Abans de la Guerra Civil, a diferència d'altres països, no existia la psiquiatria com a disciplina acadèmica independent a la universitat espanyola. La incipient especialitat precisava ampliar els coneixements sobre la malaltia mental en aquelles direccions que venien marcades per les investigacions més acreditades i els corrents teòrics dominants. Aleshores, els neuropsiquiatres espanyols s'acolliren a la potent psiquiatria alemanya (sobretot a l'Escola de Heidelberg), com abans ja ho havien fet al corrent psiquiàtric francès.

Després de la conflagració, va continuar la relació amb l'escola alemanya de psiquiatria però des de postulats diferents. Ara es plantejava la necessitat d'adquirir un saber que assegu-

rara l'autoritat, efectiva i reconeguda, de la psiquiatria en l'àmbit de la medicina. En la dècada dels quaranta, la finalitat principal no era tant el saber en si mateix com la recerca del poder i la legitimació que aportava la ciència, per tal d'exercir el control sobre i des d'aquesta parcel·la de la medicina.

Si, en general, la psiquiatria espanyola precisava de contribucions foranes perquè es conformara com a especialitat, en el terreny de la sexologia el nucli central de les teories i els coneixements foren elaborats per un autor espanyol amb forta repercussió internacional: l'esmentat Gregorio Marañón, l'obra del qual va mantindre una gran vigència al llarg de diverses dècades.

Al seu famós llibre sobre els estadis evolutius de la sexualitat, Marañón dedicà un ampli capítol a l'homosexualitat, que concebia com un «estadi intersexual» (Marañón, 1929 : 125-158). Abordava l'evolució del concepte d'homosexualitat, la constitució somàtica de l'homosexual i la gènesi del suposat trastorn. Aquests plantejaments ja els havia apuntat Marañón en una obra anterior en la qual, tot referint-se a l'homosexualitat com una fase de l'evolució filogenètica, afirmava:

Puede asegurarse que el homosexualismo, producto aún de la insuficiente diferenciación sexual, es menos frecuente a medida que, en la vida de las especies, nos acercamos al hombre. Y en el hombre tal vez hubiera desaparecido ya si influencias psicológicas y pedagógicas desgraciadas no lo hubiesen dificultado. De todos modos, ésta, como todas las demás manifestaciones aberrantes del amor, disminuye cada día (Marañón, 1998 : 156).

L'autor postulava que «todo ser es, en sus principios, bisexuado, y que sólo posteriormente, en el curso de su desarrollo, se decide el sexo definitivo a que pertenecerá durante toda su existencia» (Marañón, 1998 : 144-5). A diferència de Freud, Marañón entenia aquesta bisexualitat com la presència, en ambdós sexes, de característiques somàtiques i funcionals de

l'altre sexe, característiques que no residien en la imaginació sinó que estaven «circulando en su sangre» (Marañón, 1998 : 141). Elaborà una teoria de la diferenciació sexual mascle-femella basada en l'evolució dels caràcters sexuals des del naixement fins a la senectut i en l'aparició de caràcters sexuals propis de l'altre sexe, ja en condicions fisiològiques (climateri), ja en estadis patològics (alteracions endocrinològiques, tumors de les glàndules suprarenals, lesions testiculars, etc.) (Marañón, 1929 : 15-63). També afirmava que entre l'home perfecte i la dona perfecta existien tipus intermedis amb característiques sexuals menys nítides, fins a arribar a «una zona de conjunción intersexual en la que la pureza y la diferenciación de los tipos extremos se torna en ambigüedad y confusión» (Marañón, 1998 : 142-143).

Si aquest plantejament de la «conjunción intersexual» pot fer-nos pensar en el concepte del «tercer sexe» d'Ulrichs, que explicava l'homosexualitat com a *anima mulieribus in corpore virile inclusa* i arribà a la conclusió que aquesta persona representava un «tercer sexe», cal aclarir que Marañón mai no va defensar aquesta idea. En la seua elaboració personal de l'homosexualitat, integrava teories endocrinològiques, ontogenètiques i filogenètiques, sense oblidar-se de les aportacions de les grans figures del camp de la sexologia (Krafft-Ebing, Ellis, Hirschfeld, Bloch o Freud). Sobre la base d'aquests criteris explicava l'homosexualitat com una malaltia subsidiària de rebre diferents tractaments: des de l'opoteràpia (amb extractes d'òrgans animals) i els implants testiculars, fins als exercicis «virils» o l'anomenat «ambient psíquic». Però, la contenció seria el millor remei contra aquesta perturbació sexual:

La fe y la disciplina religiosa suelen ser la razón suprema de que la conducta [en el subjecte que opta per la castedat] se haya mantenido limpia y el alma en paz. En ésta, como en todas las tempestades del espíritu, la ayuda de Dios es, claro, lo esencial

[...], lo demás, lo que intentamos los médicos, es muchas veces útil, pero, por ahora, secundario (Marañón, 1998 : 158).

No ens hauria d'estranyar aquesta interrelació entre rigor científic i moral cristiana en defensa d'una única manera d'entendre la sexualitat: la dirigida al matrimoni i la procreació (Marañón, 1998 : 167-82), perquè aquesta concepció, que confon ciència i moral, no deixava de ser pròpia de l'època. Tal vegada, potser per aquesta mateixa interrelació, l'autor considerava un «progreso no solamente científico, sino social y moral» (Marañón, 1929 : 125) el fet d'incloure l'homosexualitat entre els estadis intersexuals. Per tant, no se l'hauria d'incloure com a delictes en el codi penal, «pues no sólo se trata de una insensatez en el terreno científico, sino, socialmente, de una táctica, a más de inhumana, notoriamente contraproducente, dada la peculiar psicología de los homosexuales» (Marañón, 1929 : 126). Des d'aquesta visió despenalitzadora, arribava a plantejar que «el invertido es, pues, tan responsable de su anormalidad como pudiera serlo el diabético de su glucosuria y que cada cual, en este mundo, no ama lo que quiere, sino lo que puede» (Marañón, 1929 : 127). Aquesta proposta, que per l'època es considerava avançada i innovadora, fou acceptada per metges d'orientació anarquista, com ara Félix Martí Ibáñez.

Durant la II República, Marañón i la seua obra sexològica van assolir una gran popularitat, ultrapassant àmpliament l'àmbit acadèmic. Basta recordar que apareix citat en la novel·la d'Álvaro Retana *A Sodoma en tren botijo* (1933). Els seus estudis sobre la figura d'Amiel, el superhome, i la del seu opositat, el «don Juan», eren objecte de forts debats a la premsa diària i a les tertúlies de la capital. Catòlic, però de tarannà liberal, es distancià de la causa republicana i, de fet, mentre durà la Guerra Civil va viure a l'exili. En tornar a Espanya va acatar el règim militar, sense, però, aconseguir la plena acceptació d'a-

quells que aleshores exercien el poder en els estaments culturals, universitaris i professionals. Així, mentre se li reconeixien els seus mèrits com a clínic, endocrinòleg i assagista, les seues aportacions a la sexologia mèdica eren més aviat ignorades per aquells que protagonitzaven la docència de la medicina i, en particular, pels titulars de la càtedra de psiquiatria de la Universidad Complutense de Madrid.

Antonio Vallejo Nágera: de malalts a «desechos de presidio»

L'actitud de Vallejo Nágera davant l'homosexualitat s'entén millor en conèixer la seua trajectòria militar i l'afinitat per l'ideari falangista, anteriors al seu magisteri universitari. Amb només quinze anys va ingressar voluntari a l'exèrcit i en 1910, un any després d'obtindre la llicenciatura en medicina per la Universitat de Valladolid, entrà a formar part del cos de sanitat militar.

Destinat a Larache, al Protectorat espanyol del Marroc, va participar en les maniobres d'ocupació militar. Pel seu afany en el compliment de les obligacions de caire sanitari, fou condecorat amb la medalla de la reina Maria Cristina. Després d'aquesta etapa colonial i d'una breu estada a Barcelona, l'any 1918 fou destinat, com a representant d'un país neutral en els camps de concentració de presoners, a la comissió militar de l'ambaixada espanyola a Berlín. En Alemanya, tot mantenint les preferències per la psiquiatria que havia manifestat quan era estudiant, Vallejo visità alguns manicomis, es va relacionar amb psiquiatres i psicòlegs i reforçà el seu interès per l'obra d'Ernst Kretschmer (1888-1964), autor de la coneguda classificació biotipològica que porta el seu nom.

En els anys següents la carrera de Vallejo continuà el seu ascens imparable: en 1928 fou admès en l'Academia Nacional

de Medicina, en 1929 va ser nomenat director del Sanatorio Psiquiátrico Militar de San José de Ciempozuelos i, pocs anys després, proclamada ja la República, va accedir al càrrec de professor de psiquiatria de l'Academia de Sanidad Militar.

Adversari visceral del sistema democràtic, postulava una idea arcaïtzant de la «hispanidad», que no basava tant en un substrat biològic, com en un «sentimiento espiritual diferencial», barreja d'antisemitisme, valors aristocràtics i virtuts patriòtiques. Des d'aquests postulats, volia que es reinstaurara la Inquisició i defenia «la creación de un Cuerpo de Inquisidores, centinela de la pureza de los valores científicos, filosóficos y culturales del acervo popular que detenga la difusión de ideas extranjeras corruptoras de los valores universales hispánicos». Vallejo també compartia les inquietuds del grup falangista liderat per Ramiro de Maeztu al voltant de la revista *Acción Española*. Amb aquesta trajectòria, no resulta estrany que en 1936 fóra nomenat Jefe de Psiquiatria del Ejército Nacional i que, amb el suport explícit de Franco, organitzara en 1938 el Gabinete de Investigaciones Psicológicas amb la finalitat primordial d'«investigar las raíces biopsíquicas del marxismo». Era llavors un professional de renom, que tenia una biografia a l'*Enciclopedia Espasa* i que gaudia de la plena confiança de les autoritats del règim.

En 1946 guanyà per oposició la càtedra de psiquiatria de la Universidad Complutense de Madrid, quan encara la psiquiatria i la neurologia constituïen una única especialitat mèdica: la neuropsiquiatria. Vallejo posseïa una bona formació com a neuròleg, però les seues aportacions al camp de la neurologia eren poc originals, tancades a l'experiència i a la investigació, i per sota el nivell dels seus antecessors.

L'obra psiquiàtrica podria qualificar-se en termes similars, però en aquest cas a les característiques esmentades caldria afegir la subjectivitat i la manca de rigor, ja que la seua ideologia ultraconservadora impregna tot el discurs científic. Els

valors i les creences personals estan presents pertot arreu i no tan sols en obres d'un clar contingut doctrinal, com ara *La psicología de los sexos* (c. 1943) o *Higiene de la raza. La asexualización de los psicópatas* (1934), sinó que l'equiparació entre ciència i creença traspua tota l'obra, fins i tot els llibres de text que redactà per a la docència de la psiquiatria. En el *Tratamiento de las enfermedades mentales* (1940) i en el *Tratado de psiquiatría* (1944), com també en les repetides edicions de les *Lecciones de psiquiatría* (1948), que foren els textos centrals de la seua docència universitària, es pot observar que Vallejo reforçava els seus arguments amb cites d'autoritats eclesiàstiques, com ara sant Albert Magne i sant Tomàs d'Aquino, o el papa Lleó XIII.

Malgrat la tendència a ignorar l'homosexualitat, en el *Tratado de psiquiatría* (1944) es troben les referències més extenses a aquesta «malaltia». En principi, Vallejo Nágera la defineix en els següents termes:

Desígnase con la denominación de uranismo la inversión del instinto sexual presupuesta una conformación normal de los órganos sexuales, denominándose pederastia la inversión sexual en el hombre y tribadismo o safismo la de la mujer. La homosexualidad puede ser activa y pasiva, adoptando el homosexual activo [sic] los vestidos, costumbres, gestos y ademanes de la persona del sexo contrario, por lo cual experimenta repugnancia para las relaciones sexuales normales (Vallejo Nágera, 1944 : 213).

No cita cap dels autors reconeguts en l'àmbit de la sexologia mèdica, i la inclou en un capítol titulat «Trastornos del instinto sexual», amb la qual cosa retornava l'homosexualitat al camp de la perversió dels instints. També s'alludeix a l'homosexualitat en el capítol de les psicopaties. Per a Vallejo, els «psicópatas homosexuales» són, en gran mesura, «deficientes mentales», o «verdaderos enfermos mentales». En ells, afegeix tot se-

guit, «la tendencia homosexual es un síntoma accesorio» (Vallejo Nágera, 1944 : 1191).

Pel que fa als orígens de l'homosexualitat, considera rellevant l'antecedent d'un episodi d'encefalitis que haguera evolucionat sense presentar seqüeles neurològiques però sí canvis del caràcter i de la personalitat:

Adquieren estos postencefalíticos todas las características propias de las personalidades psicopáticas: holgazanería, importunidad, mala intención, hábitos viciosos, amoralidad, tendencias cleptomanas, agresividad, vagabundeo, etc., impulsivos [sic]. Lo característico es la labilidad cinética y la tendencia a la acción, sin finalidad o con fines perversos. Son sujetos que se entremeten en todo, se hacen insoportables, es imposible el aprendizaje escolar o profesional, se permiten bromas groseras y pesadas con las personas mayores, importunan al médico con peticiones imposibles de satisfacer, *propenden a la homosexualidad* (Vallejo Nágera, 1944 : 834; la cursiva és nostra).

També té en compte altres possibles causes. En el capítol dedicat a la teoria psicoanalítica, en referir-se a la sexualitat puberal, suggereix la possibilitat d'una «homosexualidad de transición», que en un medi favorable, com seria un col·legi religiós (!), podria perllongar-se per més temps del normal (Vallejo Nágera, 1944 : 1047). Més endavant, en l'apartat que dedica a l'origen sexual de les neurosis, apunta que les perversions sexuals serien efecte del «proceso de fijación». Així, per exemple,

El onanismo sería la expresión del narcisismo, efecto de la fijación de complejos sexuales infantiles; y la homosexualidad, resultado de la fijación del desarrollo en la fase indiferenciada de la sexualidad (Vallejo Nágera, 1944 : 1048).

Vallejo, en el *Tratado de psiquiatría*, no indica quin era el tractament que se'ls hauria d'administrar a aquests «psicópata». Tanmateix, en dues obres anteriors, sí que havia apuntat algunes conviccions al respecte, tot i que fent servir arguments contradictoris. Així, en la *Higiene de la raza* considerava que ni la castració ni la «reglandulación» corregien les tendències homosexuals (Vallejo Nágera, 1934 : 85-127). Però, en canvi, en el *Tratamiento de las enfermedades mentales* no dubtava d'assenyalar les tendències psicopàtiques sexuals entre les indicacions de l'esterilització terapèutica. Adduïa que diversos autors havien descrit «rotundos éxitos en casos de verdadero delirio sexual» i que amb tal mesura havien aconseguit, com a resultat, «la total extinción del apetito genésico» (Vallejo Nágera, 1940 : 26). En resum, no oferia cap alternativa terapèutica definida i, al contrari que Marañón, que s'havia oposat a la penalització de l'homosexualitat, Vallejo remetia el problema als juristes perquè s'encarregaren del tractament d'aquests delinqüents:

Aterra el estudio de estos casos monstruosos, infanticidas, violadores, *homosexuales* y pervertidos de todas las categorías, de manera que, en realidad, pierde poco la sociedad en privar del derecho a la paternidad a tales *desechos de presidio*. Mas no son los médicos ni los biólogos los que deben decidir sobre la sanción que corresponde a los delincuentes sexuales, sino los juristas, y a ellos endosamos el problema (Vallejo Nágera, 1934 : 89; la cursiva és nostra).

Després de revisar el posicionament de l'autor davant l'homosexualitat, cal concloure que Vallejo Nágera situava l'homosexual més a prop del delinqüent que no pas del malalt. Aquesta actitud suposava una regressió respecte a les idees que havia defensat Marañón, així com la invalidació del model mèdic de la sexualitat que s'estava construint des de la fi del segle XIX. I, encara molt més pitjor, amb aquest abordatge de

l'homosexualitat es justificava l'internament indiscriminat als sanatoris psiquiàtrics o a les presons, i l'obligatorietat de seguir uns tractaments inhumans.

Juan José López Ibor: lliçons de vida sexual

Cap cosa semblava indicar que el nom de López Ibor, successor de Vallejo Nágera a la càtedra de psiquiatria de la Universidad Complutense, quedaria indissolublement unit al títol d'una obra de divulgació de sexologia: *El libro de la vida sexual* (1968).

Després de llicenciar-se en medicina per la Universitat de València en 1929, amplià estudis de medicina legal i de neuro-psiquiatria a Suïssa, França i Alemanya. Posteriorment, va ocupar les càtedres de medicina legal i toxicologia a Santiago de Compostella, València i Salamanca. La seua adhesió al Movimiento Nacional, juntament amb una excellent preparació, el portaren, en plena Guerra Civil, a la direcció del Centro Neurológico Militar, creat a Valladolid en gener de 1938. Amb la victòria de les tropes franquistes, ascendí en la jerarquia professional fins a arribar al càrrec de Jefe del Servicio de Neuropsiquiatria de l'Hospital General de Madrid, i regentà interinament la càtedra de psiquiatria en la universitat madrilenya des del 1940 (López Ibor, 1946 : 5-6).

López Ibor va firmar un manifest a favor de D. Juan de Borbón, just quan les derrotes de les forces de l'Eix presagiaven un nou ordre polític internacional i, fins i tot, el relleu de la dictadura militar a Espanya. Tal vegada per aquest motiu, fou desterrat a Barbastro (Osca) durant uns mesos, però rectificà la seua postura i acabà reconciliant-se amb el règim. És possible que aquest «mal pas» li minvara possibilitats quan en 1946 es presentà a les oposicions a la càtedra de psiquiatria de Madrid, que, com ja sabem, va guanyar Vallejo Nágera. Malgrat tot, en

els anys que seguiren, va ser promogut, primer com a professor de psicologia mèdica i, després de la jubilació de Vallejo, com a successor seu a la càtedra.

Es pot afirmar que, des de la seua posició de poder, López Ibor va col·laborar amb la defensa, assentament i difusió de la ideologia victoriosa, però d'una forma més elaborada i molt menys radical que la practicada per Vallejo Nágera. Els contrastos entre ambdós neuropsiquiatres no tan sols es reflectien en els historials acadèmics i militars; també es manifestaven en la distinta capacitat per a adaptar-se a l'evolució política del règim franquista.

Un altre contrast entre l'un i l'altre era el diferent posicionament davant l'homosexualitat. Si bé podem trobar alguna similitud al respecte —el poc interès que els mereixia—, les principals diferències venien marcades pel fet que l'actitud de López Ibor no era tan manifestament agressiva com la de Vallejo Nágera, i perquè els seus plantejaments se situaven dins els límits del model mèdic establert.

En una obra datada en 1949, López Ibor mencionava breument un cas clínic de Freud, en el qual s'assenyalaven les relacions entre paranoia i homosexualitat (López Ibor, 1949 : 50). Però, serà en les *Lecciones de psicología médica*, editades per primera vegada en 1955, on es poden trobar referències més extenses (López Ibor, 1968a : vol. II, 65-90).

Les *Lecciones*, que significativament se subtitulen «según apuntes tomados en la cátedra», recollien el contingut de les seues classes i constituïen el llibre de text fonamental per a la docència de l'assignatura. L'edició de 1968 conté una lliçó dedicada a «el instinto sexual» amb un apartat destinat a la «normalidad y anormalidad sexual», on es menciona l'homosexualitat entre altres «perversiones sexuales», per cert sense fer cap referència d'autoritat, ni tan sols a Marañón. Tanmateix, l'autor s'intenta justificar per no ocupar-se d'aquestes perversions, tot afirmant que «no nos corresponde a nosotros, sino a la Me-

dicina y a la Psiquiatría legal» (López Ibor, 1968a : vol. II, 84). Cal recordar ara que aquell mateix any, 1968, es publicava als Estats Units la segona edició del *Diagnostical and Statistical Manual for Mental Disorders* (DSM-II), la qual provocà un enfrontament obert entre els partidaris de l'alliberament homosexual i l'American Psychiatric Association (APA). Aquesta controvèrsia inicià una inflexió decisiva en el procés de desclassificació del diagnòstic d'homosexualitat.

Davant la pregunta què cal considerar normal o anormal en la vida sexual, admet com un fet cert que «el médico no puede dar una respuesta científica acerca del problema», ja que mai no havia après allò que s'hauria de considerar «como una sexualidad normal, en este sentido de sexualidad standard» (López Ibor, 1968a : vol. II, 85). Per tal d'illustrar el significat de la «sexualidad standard», López Ibor explica als estudiants, al llarg de diverses pàgines, allò que ell denomina el «famoso Kinsey rapport», oferint un resum del treball de l'investigador nord-americà alhora que desqualificant la major part de les seues conclusions.

En la seua versió, López Ibor assenyala que Alfred Kinsey havia publicat un estudi basat en les respostes de «unos cinco mil varones» i que, tot i que s'estava ampliant la mostra a dotze mil, contenia alguns errors estadístics i metodològics elementals (López Ibor, 1968a : vol. II, 85). L'obra de Kinsey, però, estava dedicada a les «dotze mil persones que han proporcionat aquestes dades i a les huitanta-huit mil més que, algun dia, ajudaran a completar aquest estudi» (Kinsey, 1948). López Ibor hi contraposa casos aïllats de la seua experiència clínica per a rebatre alguns resultats de l'informe, sobretot els referits a la relació entre la precocitat de l'edat puberal i l'activitat sexual. Atribueix l'increment de l'activitat sexual de les classes baixes a la millora en les condicions d'alimentació, i opina que les dues guerres mundials no havien tingut cap influència en la vida sexual de les persones (López Ibor, 1968a : vol. II, 87-88).

Quant a l'homosexualitat, a les *Lecciones de psicología médica* es fa una transcripció de l'informe Kinsey bastant poc fidedigna. Així, mentre que aquest conclou (Kinsey, 1948 : 650) afirmant que, entre l'adolescència i l'edat adulta, el 37% del total de la població masculina havia tingut almenys alguna experiència homosexual i que el percentatge arribava fins al 50% entre aquells homes que romanien solters després dels trenta cinc anys, López Ibor diu:

Entre los varones solteros mayores de treinta años las relaciones homosexuales alcanzan una gran importancia, el 39 por 100 de los casos, cifra naturalmente aumentada, porque entre los casados quedan absorbidas todas las tendencias heterosexuales [sic]. El grupo de solteros ya suponía una cierta selección, de manera que ésta es una cifra con error estadístico básico (López Ibor, 1968a : vol. II, 87; la cursiva és nostra).

I afegeix que «el 37 por cien tiene relaciones homosexuales» (López Ibor, 1968a : vol. II, 88). Més endavant argumenta que «no debía deducirse de ello que tal conducta media del varón norteamericano» fóra la normalitat sexual, ni molt menys la normalitat desitjable. Considerava que «en el hombre, precisamente por ser hombre, la normalidad significa un arquetipo, un modelo ideal hacia el cual tender» (López Ibor, 1968a : vol. II, 89).

D'altra banda, planteja les possibles conseqüències legals que es podrien derivar de la recerca de Kinsey, i en aquesta línia es pregunta com, dins de la constitució americana, es podria «castigar» un homosexual «si esto no es vicio, sino una manera de actividad sexual, que realizan con una extraordinaria frecuencia los varones americanos». I acaba qualificant de «muy vidriosas» les conseqüències socials i polítiques que Kinsey pretenia deduir del seu treball (Kinsey, 1948 : 659-666; López Ibor, 1968a : vol. II, 89).

Però, en aquesta lectura interessada de l'informe Kinsey es deixa de banda una de les més transcendents conclusions de l'autor nord-americà, concretament aquella que rebatia la condició patològica de la conducta homosexual:

És difícil mantindre l'argument que les relacions psicosexuals entre individus del mateix sexe siguen rares i per tant anòmales o antinaturals, o que constitueixen per elles mateixes evidències de neurosi o fins i tot de psicosi (Kinsey, 1948 : 659).

Amb arguments similars i també sota l'epígraf d'«instinto sexual», abordava López Ibor l'homosexualitat en les *Lecciones de psicología médica* de 1970. En canvi, a l'edició de 1973 la lliçó ja no es titulava «instinto sexual» sinó «normal y anormal, salud y enfermedad»; el «Kinsey rapport» passava a ser l'enquesta Kinsey i els resultats s'utilitzaven com a exemple per a il·lustrar el «concepto de término medio en la conducta y en la biología» (López Ibor, 1973 : 365, 369). Ara, aquella afirmació del «37% [dels homes nord-americans] tiene relaciones homosexuales», que apareixia en les edicions anteriors, se substitueix per «una gran parte de los varones americanos habían mostrado a lo largo de su vida algún rasgo homosexual», i López Ibor afegeix que «si hay tal mayoría de tendencias homosexuales, la ley que reprime la homosexualidad es injusta» (López Ibor, 1973 : 371). No sabem el perquè d'aquesta nova actitud, però sembla que el canvi era més aparent que real, ja que alhora afirmava:

Si nosotros aceptáramos el criterio estadístico para definir la conducta humana y lo que es normal y anormal, tendríamos que pedir se suprimieran todas las restricciones, tanto penales como gubernativas, en el problema de la homosexualidad, puesto que, según la citada encuesta, [informe Kinsey] son mayoría. Claro es que aumentaría mucho más (López Ibor, 1973 : 371).

No es fa, en aquesta obra, cap referència a la terapèutica de l'homosexualitat, tal vegada perquè són unes lliçons de psicologia mèdica i no un tractat de psiquiatria.

En 1968, com ja s'ha dit, aparegué la primera edició d'*El libro de la vida sexual*, dirigit per López Ibor, que es presenta com a «Catedrático de Psiquiatría y Psicología Médica de la Universidad de Madrid. De la real Academia de Medicina. Presidente de la Asociación Mundial de Psiquiatría». L'obra comptava amb un grup de huit col·laboradors, els noms dels quals sols apareixen en la portada i, per tant, no se'ls pot atribuir l'autoria de cap dels capítols. En les més de cinc-cents pàgines, s'examinen temes com ara l'«antropología sexual», l'«evolución histórica del comportamiento sexual», la «sociología del tema sexual» i la «conducta sexual». Cal destacar que la primera edició, la de 1968, contenia un capítol dedicat a les «anomalías sexuales», el qual en l'edició de 1973 passà a denominar-se «trastornos de la conducta sexual», denominació que encara es conservava en la de 1980.

Llevat d'alguna petita diferència, en les tres edicions s'aborda l'homosexualitat amb idèntics plantejaments. S'assenyala, en primer lloc, que «en ciertas regiones geográficas y especialmente climáticas, tales como las riberas del Mediterráneo [...], esta perversión es más frecuente» (López Ibor, 1968b : 567). A continuació, s'argumenta el punt de vista psicoanalític i es presenta una interpretació antropològica de l'homosexualitat. Finalment, es descriu la freqüència de les pràctiques sexuals —masturbació mútua, coit anal i *inter femora*, etc.—, però considera que «la succión bucal del pene, unilateral o recíproca, según nos demuestran las historias clínicas de numerosos investigadores es mucho más frecuente» (López Ibor, 1968b : 568).

Caldria ressaltar que, a diferència de les *Lecciones de psicología médica*, en el *Libro de la vida sexual* es distingeix entre homosexualitat masculina i femenina. En el cas de la masculini-

na, l'autor recorre a Freud per a basar el raonament i, en una ocasió, cita Marañón, mentre que en el cas de la femenina remet a Safo i Colette. En tots dos casos, s'alludeix a Kinsey, tot i que apuntant que els resultats de l'informe son vàlids per a les dones, però no per als homes.

Ja s'ha mencionat la lectura tan personal que havia fet López Ibor de l'informe Kinsey en els apunts recollits de les seues classes. Podem trobar una lectura similar en *El libro de la vida sexual*. Així, davant la pregunta «¿cuál es la difusión que en nuestros tiempos alcanza la homosexualidad?», respon:

Kinsey y su escuela encuentran que un 50% de la población es heterosexual y un 45% *exclusivamente* homosexual, quedará pues un 5% con ambivalencia erótica (López Ibor, 1968b : 568; la cursiva és nostra).

Tot seguit fa referència als percentatges obtinguts en una enquesta realitzada a Barcelona, en 1966, amb una mostra de cent homes, i conclou dient:

Creemos que estas cifras son más reales que las que nos da el rapport Kinsey y especialmente tienen el indiscutible mérito de revelarnos una incógnita mantenida largo tiempo por impenetrables tabús (López Ibor, 1968b : 568).

Pel que fa a les possibilitats terapèutiques, dubta que siga possible la «curación de esta desviación sexual». Malgrat tot, indica la psicoanàlisi i la psicoteràpia antropològica com els mètodes preferents de tractament, ja que «ofrecen posibilidades de ayuda en determinadas circunstancias» (López Ibor, 1968b : 572).

En el *Libro de la vida sexual*, on també s'esmenta el reiterat dilema de si l'homosexualitat és una malaltia o un delicte, ofereix una resposta més pròxima al model mèdic que la solució judicial adoptada per Vallejo Nágera: «Los homosexuales de-

ben ser considerados más como enfermos que como delinquentes» (López Ibor, 1968b : 568).

Amb la finalitat d'illustrar aquesta afirmació amb un exemple, s'hi descriuen de forma detallada els canvis en la legislació anglesa que, en la dècada dels seixanta, havien portat a la despenalització de l'homosexualitat a la Gran Bretanya. Curiosament, mai no es menciona la legislació espanyola. Aquesta absència sorprèn, més encara, en l'edició de 1980. Recordem que la «Ley de Peligrosidad y Rehabilitación Social», que contemplava la presó per a les relacions homosexuals consentides entre adults, va estar vigent des de 1970, i que, des de 1971, una ordre del Ministeri d'Educació prohibia als homosexuals treballar de mestres. L'abolició d'aquesta llei és va produir, per procediment d'urgència, pocs mesos després d'aprovar-se la constitució democràtica de desembre de 1978.

La condició de malalts defensada per López Ibor implicava un altre prejudici antihomosexual evident, que es manifesta en la següent afirmació:

Debe la ley [«la sociedad», en les edicions de 1973 i 1980] no obstante protegerse especialmente del proselitismo que puedan desarrollar [els homosexuals] en colegios, cuarteles, asociaciones deportivas, etc. (López Ibor, 1968b : 568).

En resum, a diferència de Vallejo Nágera, que considerava l'homosexualitat un delictes, López Ibor la tornava al si de la medicina, redimint el delinqüent del càstig i atorgant-li el rol de malalt i, més encara, de subjecte dependent del model mèdic paternalista. Un model que aleshores, pel que fa a l'homosexualitat, ja es trobava en crisi. En 1974 López Ibor sabia que els psiquiatres americans anaven a celebrar un referèndum sobre la desclassificació del diagnòstic d'homosexualitat i afirmava al respecte:

No tengo idea de lo que decidirán en ese referéndum ni, a decir verdad, me importa. Es curioso que la educación supertécnica conduzca a una discusión que sólo es comparable a las discusiones medievales que se califican de nominalistas (López Ibor, 1974 : 166).

Ja s'ha apuntat que, a l'igual que el règim, la psiquiatria del franquisme era personalista i arbitrària. Aquests atributs es manifesten clarament en l'abordatge de l'homosexualitat: mantenint-la invisible, tornant a models previs que la criminalitzaven, ignorant els autors de prestigi, manipulant els resultats dels treballs científics reconeguts i, per últim, desdenyant qualsevol intent de desmedicalització. Des de la perspectiva actual, es poden afegir altres dues característiques a la psiquiatria d'aquest període: una «repugnant» homofòbia i uns profunds i arrelats prejudicis antihomosexuals.

Bibliografia

- Adam Donat, A., Martínez Vidal, À. (2002): «La desmedicalització de l'homosexualitat: una simple qüestió de noms?», a Ò. Guasch (ed.), *Sociologia de la sexualitat. Una aproximació a la diversitat sexual*, Barcelona, Pòrtic, pp. 141-163.
- Álvarez Peláez, R. (1995): «La psiquiatria española en la Segunda República», a *Un siglo de psiquiatria en España. Actas del I Congreso de la Sociedad de Historia y Filosofía de la Psiquiatria*, Madrid, Extra Editorial, pp. 89-108.
- Bayer, R. (1987): *Homosexuality and American Psychiatry. The Politics of Diagnosis. With a New Afterword on AIDS and Homosexuality*, Princeton, N. J., Princeton University Press.
- Calvo Borobia, K. (2002): «Polítiques d'(homo)sexualitat a Espanya. Les respostes de la democràcia davant d'un dilema moral», a Ò. Guasch (ed.), *Sociologia de la sexualitat. Una*

- aproximació a la diversitat sexual*, Barcelona, Pòrtic, pp. 164-189.
- Casco Solís, J. (1995): «Autarquía y Nacional-Catolicismo», a *Un siglo de psiquiatría en España*, *Actas del I Congreso de la Sociedad de Historia y Filosofía de la Psiquiatría*, Madrid, Extra Editorial, pp. 197-226.
- Cleminson, R., Vázquez García, F. (2000): «Los invisibles»: Hacia una historia de la homosexualidad masculina en España, 1840-2000», *International Journal of Iberian Studies*, 13 (3), pp. 167-181.
- Cleminson, R. (2004): «En las nebruras de su horizonte vital un rayo de esperanza: El doctor Martí Ibáñez, la ciencia y la homosexualidad», a *Actas del I Simposium Internacional Félix Martí Ibáñez: medicina, historia e ideología* (J. V. Martí i A. Rey, eds.), València, Biblioteca Valenciana, pp. 39-56.
- García Albea, E. (2000): «La neurología (psiquiatría) nacional española. La obra neurológica de Vallejo Nágera y López Ibor», *Revista de Neurología*, 31 (1), pp. 91-95.
- González de Pablo, Á. (1995): «La escuela de Heidelberg y el proceso de institucionalización de la psiquiatría española», a *Un siglo de psiquiatría en España. Actas del I Congreso de la Sociedad de Historia y Filosofía de la Psiquiatría*, Madrid, Extra Editorial, pp. 229-249.
- Group for the Advancement of Psychiatry. Report núm. 144 (2000): *Homosexuality and the Mental Health Professions. The Impact of Bias*, Londres, The Analytic Press.
- Huertas, R. (1998): «Una nueva inquisición para un nuevo estado: psiquiatría y orden social en la obra de Antonio Vallejo Nágera», a R. Huertas i C. Ortiz (eds.), *Ciencia y fascismo*, Madrid, Doce Calles, pp. 97-109.
- (2002): *Organizar y persuadir. Estrategias profesionales y retóricas de legitimación de la medicina mental española (1875-1936)*, Madrid, Frenia.
- Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B., Martin, C. E. (1948): *Sexual Behaviour in the Human Male*, Filadèlfia, W. B. Saunders Company.

- López Ibor, J. J. (1946): *Curriculum vitae. Oposiciones a la Cátedra de Psiquiatría*, [Madrid], Universidad Central.
- (1949): *Los problemas de las enfermedades mentales*, Barcelona, Labor.
- (1968a): *Lecciones de psicología médica (según apuntes tomados en la cátedra)*, 3a ed., Madrid, Editorial Paz Montalvo. La primera edición es de 1955.
- (ed.) (1968b): *El libro de la vida sexual*, Barcelona, Danae.
- (1970): *Lecciones de psicología médica*, volum I, 6a ed., Madrid, Editorial Paz Montalvo, pp. 153- 172.
- (1973): *Lecciones de psicología médica*, Madrid, Editorial Paz Montalvo, pp. 365-389.
- (1974): «Referéndum sobre la homosexualidad», *Actas luso-españolas de neurología, psiquiatría y ciencias afines*, 2 (3), pp. 165-168.
- (ed.) (1980): *El libro de la vida sexual*, 3a ed., Barcelona, Danae.
- Marañón, G. (1929): *Los estados intersexuales en la especie humana*, Madrid, Javier Morata.
- (1930): *La evolución de la sexualidad, los estados intersexuales*, 2a ed., Madrid, Javier Morata.
- (1998): *Ensayos sobre la vida sexual*, 5a ed., Madrid, Espasa-Calpe, S.A. L'any 1926 Marañón publicà *Tres ensayos sobre la vida sexual* i, el 1929, un quart assaig sobre el mateix tema. El 1951 aquests quatre treballs foren reunits per l'autor en una nova obra, que titulà *Ensayos sobre la vida sexual*.
- Mondimore, F. M. (1998): *Una historia natural de la homosexualidad*, Barcelona, Paidós.
- Retana, Á. (2004): *Las «locas» de postín*, Madrid, Odisea Editorial. Inclou *A Sodoma en tren botijo*, publicada originalment a Madrid, 1933.
- Vallejo Nágera, A. (1934): *Higiene de la raza. La asexualización de los psicópatas*, Madrid, Ediciones Medicina.
- (1936): *Propedéutica clínica psiquiátrica*, Madrid, Labor.
- (1940): *Tratamiento de las enfermedades mentales*, Madrid, Sucesores de Rivadeneyra, S. A.

- (1941): *Niños y jóvenes anormales*, Madrid, Sociedad de educación «Atenas», S. A.
 - (1943?): *Psicología de los sexos. Conferencia pronunciada en el Círculo «Medina» de Madrid*, Bilbao, Ediciones de Conferencias y Ensayos.
 - (1944): *Tratado de psiquiatría*, Barcelona, Salvat Editores S. A.
 - (1952): *Lecciones de psiquiatría*, Madrid, Librería científico-médica española. La primera edición es de 1948.
- Vázquez García, F. (2001): «El discurso médico y la invención del homosexual (España 1840-1915)», *Asclepio*, 53 (2), pp. 143-162.
- Vinyes Ribas, R. (2001): «Construyendo a Caín. Diagnóstico y terapia del disidente: las investigaciones psiquiátricas militares de Antonio Vallejo Nágera con presas y presos políticos», *Ayer*, 44, pp. 227-250.
- Weeks, J. (2000): *Making Sexual History*, Cambridge, Polity Press.

